

КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ

И МИЛАНСКИ
ЕДИКТ

313

РАЂАЊЕ ХРИШЋАНСТВА
У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА
НА ТЛУ СРБИЈЕ

ПОД ОВИМ ЗНАКОМ
ЋЕШ ПОБЕДИТИ
МИЛАНСКИ ЕДИКТ
313-2013, СРБИЈА

IN HOC SIGNO
VINCES

EDICT OF MILAN
313 - 2013, SERBIA

www.edictofmilan2013.com

КОНСТАНТИН
ВЕЛИКИ И МИЛАНСКИ
ЕДИКТ
313.

РАЂАЊЕ ХРИШЋАНСТВА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ТЛУ СРБИЈЕ

АРХЕОЛОШКЕ МОНОГРАФИЈЕ 22

ИЗДАВАЧ

НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ
www.narodnimuzej.rs

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Бојана Борић-Брешковић

УРЕДНИЦИ ИЗДАЊА

Ивана Поповић
Бојана Борић-Брешковић

АУТОРИ КАТАЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА

Бојана Борић-Брешковић [Б. Б. Б.]
Веселинка Нинковић [В. Н.]
Ивана Поповић [И. П.]
Јелена (Ранков) Кондић [Ј. Р. К.]
Деана Ратковић [Д. Р.]
Татјана Цвјетићанин [Т. Ц.]

РЕЦЕНЗЕНТИ

Мирослава Мирковић
Бојан Ђурић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Татјана Ракић

ПРИРЕЂИВАЧИ БИБЛИОГРАФИЈЕ

Светлана Миленковић
Ивана Поповић

ЛИКОВНО И ГРАФИЧКО УРЕЂЕЊЕ

D_SIGN, Београд

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

ФОТОГРАФИЈА И ПЛАНОВА
Небојша Борић

ФОТОГРАФИЈЕ И ПЛАНОВИ

Народни музеј у Београду
Археолошки институт у Београду
Народни музеј Ниш
Народни музеј Пожаревац
Народни музеј Зајечар
Републички завод за заштиту
споменика културе – Београд
Завод за заштиту споменика
културе Ниш
Музеј Војводине
Музеј Срема,
Историјски музеј Србије

ШТАМПА

ПУБЛИКУМ, Београд

ТИРАЖ

1500

КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ

И МИЛАНСКИ
ЕДИКТ

313.

РАЂАЊЕ ХРИШЋАНСТВА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ТЛУ СРБИЈЕ

УРЕДНИЦИ

Ивана ПОПОВИЋ

Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ

НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ
Београд 2013.

САДРЖАЈ

- 15 **ТЕТРАРХИЈА И КОНСТАНТИНОВО ДОБА
– НОВО УСТРОЈСТВО ВЛАСТИ**
- 16 Снежана ФЕРЈАНЧИЋ
Историја римских провинција на тлу Србије у доба принципата
- 26 Снежана ФЕРЈАНЧИЋ
Историја римских провинција на тлу Србије у доба тетрархије
и Других Флавијеваца (284–363. године)
- 36 Јелена (РАНКОВ) КОНДИЋ
Мезијски касноримски лимес на Дунаву
Регија Гвоздена врата / Ђердап
- 60 Стефан ПОП-ЛАЗИЋ
Преглед римске војске у Србији током касне антике
- 75 **ПАГАНИ И ХРИШЋАНИ: ГРАДОВИ, ПАЛАТЕ
И НЕКРОПОЛЕ У ДОБА КАСНЕ АНТИКЕ**
- 76 Милоје ВАСИЋ
Градови и царске виле у римским провинцијама
на територији данашње Србије
- 102 Ивана ПОПОВИЋ
Сирмијум – царска резиденција,
панонска метропола и хришћанска „глава Илирика“
- 118 Гордана МИЛОШЕВИЋ
Архитектура резиденцијалног комплекса на Медијани
- 126 Гордана ЈЕРЕМИЋ
Сахрањивање у касној антици у Наису – пример некрополе
у Јагодин мали

- 137 **РЕЛИГИЈА: ПРОМЕНА КОНЦЕПТА И
МОДИФИКАЦИЈА ИКОНОГРАФИЈЕ**
- 138 Ивана ПОПОВИЋ
„In hoc signo vinces“
- 161 **КАСНОАНТИЧКО ДОБА:
ЈАВНО И ПРИВАТНО, ЛУКСУЗ И СВАКОДНЕВНО**
- 162 Ивана ПОПОВИЋ
Sirtium и *Naissus* као центри израде, тезаурисања и дистрибуције
предмета од племенитих метала
- 174 Ивана ПОПОВИЋ
Уметничка дела клесана у камену у служби царске пропаганде
и хришћанских порука
- 184 Гордана МИЛОШЕВИЋ
Архитектонска пластика – Медијана и Наис
- 188 Ивана ПОПОВИЋ
Накит као инсигнија власти, царска донација и приватни украс
- 196 Деана РАТКОВИЋ
Занатски производи као показатељи процеса промена:
од свакодневног до луксузног
- 206 Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН
Приватна побожност. Предмети хришћанског култа
у свакодневном животу
- 218 Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, Мирјана ВОЈВОДА
Иконографија на новцу Константина Великог
- 235 **НАСЛЕЂЕ ПРВОГ ХРИШЋАНСКОГ ЦАРА**
- 236 Гордана МИЛОШЕВИЋ
Тврђаве на лимесу – места мученика и цркве
- 243 **БИБЛИОГРАФИЈА**
- 281 **КАТАЛОГ**

ОРГАНИЗАЦИЈА ИЗЛОЖБЕ
НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

АУТОРИ КОНЦЕПТА ИЗЛОЖБЕ

Ивана Поповић
Бојана Борић-Брешковић
Деана Ратковић

КООРДИНАТОР ИЗЛОЖБЕ
Деана Ратковић

РЕАЛИЗАЦИЈУ ИЗЛОЖБЕ
ПОЗАЈМИЦАМА ПОМОГЛИ

Историјски музеј Србије, Београд
Музеј Војводине, Нови Сад
Музеј града Београда
Музеј Крајине, Неготин
Музеј Срема, Сремска Митровица
Музеј у Смедереву
Народни музеј Зајечар
Народни музеј Пожаревац
Народни музеј Ниш

КООРДИНАТОР
РЕАЛИЗАЦИЈЕ ИЗЛОЖБЕ

Гордана Грабеж

САРАДНИЦИ
У РЕАЛИЗАЦИЈИ ИЗЛОЖБЕ

Веселинка Нинковић
Ненад Радојчић
Зоран Павловић
Драгица Животић
Мина Јовић
Мирослав Петелин
Марко Стаменковић
Снежана Топић
Милан Чоловић
Александар Бандовић
Јован Митровић

ДИЗАЈН ПОСТАВКЕ
Звонко Петковић

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН ПОСТАВКЕ
Данијела Парацки

ОБРАДА ФОТОГРАФИЈА
И ПЛАНОВА

Небојша Борић

ПРЕВОД ЛЕГЕНДИ
Мирјана Вукмановић

КОНЗЕРВАЦИЈА ЕКСПОНАТА

Народни музеј у Београду
Народни музеј Ниш
Народни музеј Пожаревац
Народни музеј Зајечар
Музеј Војводине
Музеј Срема
Музеј у Смедереву
Историјски музеј Србије
Музеј града Београда
Музеј Крајине Неготин

ТЕХНИЧКА РЕАЛИЗАЦИЈА ПОСТАВКЕ

Горан Богојевић
Одељење за реализацију програма
Народног музеја у Београду

Изложба и каталог реализовани су захваљујући
помоћи Министарства културе и информисања
и Организационог одбора за обележавање
1700 година Миланског едикта

**ГОВОР ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ
ТОМИСЛАВА НИКОЛИЋА НА СВЕЧАНОМ
ОТВАРАЊУ ГОДИНЕ ЈУБИЛЕЈА
„МИЛАНСКИ ЕДИКТ 313–2013, СРБИЈА“**

Ниш, 17. јануар 2013. године

ВАША СВЕТОСТИ, поштовани представници верских заједница, чланови Владе Републике Србије, уважене екселенције, даме и господо, пријатељи.

По Евсевију, на победничком путу у Рим, одједном, усред поднева, на ведром небу, Константин и његова војска су угледали крст са натписом „Овим победи!“! Следеће ноћи Спаситељ се јавио Константину и наредио му да припреми заставу са знаком који му се указао. Заставу је сачињавао златни венац пободен на дршку, с монограмом од почетних слова Христовог имена.

А можда је, верујући Лактанцију, Константин у сну добио заповест да стави небески знак Бога на штитове својих војника, што је и учинио. Упркос извесним разликама – код Евсевија се радило о застави и „Овим победи!“, а код Лактанција о штитовима и „У овом знаку ћеш победити“ – суштина сна је истоветна.

Постоји и трећа верзија по којој је цар видео како се на ноћном небу формира крст од звезда.

Свеједно, у бици која се одиграла 28. октобра 312. године, Константин је однео велику победу. Недуго затим, Максиминоу Даји упутио је писмо у коме захтева престанак прогона хришћана у источним областима Царства. Исте године, Константин је наложио да се врати заплењена имовина хришћана и њихове цркве.

У фебруару 313. године Константин Велики и његов зет и савладар Лициније, у Милану су постигли договор, или законски акт, Милански едикт о верској толеранцији. Њиме је хришћанима дозвољено да слободно вероисповедају и да више не страхују од прогона који су обележила три претходна века.

„Одлучили смо да дозволимо хришћанима и свима другима слободу избора да следују веру коју би они желели; и да не треба апсолутно никоме одбијати право да следује и изабере побожност и веру хришћана; и свако од оних који су се слободно определили да држе хришћанску побожност – нека држе без икаквог узнемиравања“.

Ово је део порука из Миланског едикта, својеврсног закона о равноправности хришћанске вере у Римском царству. У њима препознајемо основе људских права и слобода уопште које су – да ли на част човековог цивилизацијског хода на планети Земљи – и данас актуелне: слобода избора вере, право човека да је следи и да верује без узнемиравања.

Пред словима Миланског едикта нека свако – без обзира да ли Господу служи као пастир или верник, да ли је уопште верујући, макар у себи одговори: јесам ли довољно толерантан, не само према онима који припадају другим верама, већ око себе – према ближњима, суседима, према непознатом човеку.

Свако од хришћана, без обзира којој заједници у оквиру хришћанства припада, – мора да се запита да ли је својим животом и односом према онима који су у мањини, заслужио да буде наследник хришћана који су три века, ма колико били слаби и без икакве заштите, имали макар исто толико части као и они који су их уништавали.

Да ли сам, као хришћанин, достојни наследник оне прогањане, мучене и убијане мањине, оних људи које је Константин Велики учинио равноправним са другима?

Није лако живети часно, са својом вером, са својим убеђењем, ако то није по вољи моћника. У то време нарочито, зато што је верност према Христу доносила муку и патњу, неретко и смрт.

Да парафразирам француског академика, српског пријатеља, Жан Дитура: „Али најзад, зашто и не умрети да би се сачувала ненарушена част. Могло би се рећи како је то принцип на коме се заснива врлина.“

За Србију је част што се јубилеј Миланског едикта током ове године светкује у нашој земљи. Верујем да то нисмо завредели само због чињенице што је Флавиус Валериус Константинус Аугустус рођен у Медијани покрај Ниша. Србија данас живи по принципима Миланског едикта, њени грађани имају Уставом и законима загарантовану слободу вероисповести, или – како је цар Константин писао у Миланском едикту: „Право да следе и верују без узнемиравања“.

Милански едикт је за нас филозофија живота. Ова јубиларна година нама није тек демонстрација културе сећања, већ истинска слава једног од најзначајнијих цивилизацијских докумената.

За Србију, земљу Константиновог рођења, земљу у којој се сваки владар трудио да уз своје име некако веже и име Великог Константина, његове поруке су актуелне и свевремене.

Промовишемо их као опште вредности чија принципијелност и хуманост, на понос човечанства, опстају кроз векове као путокази, као луч.

Константин се крстио непосредно пред смрт. Могуће је да је, уз све заслуге које је имао за хришћанство, сматрао да после крштења не сме да почини ниједан грех, а таквом искушењу тешко да би и један тадашњи владар могао да одоли. Понеко од данашњих владара могао би да се сети да је крштен у раном детињству, а да је према другим, често непознатим људима и читавим народима, починио више грехова од некрштеног Константина.

„Свако нека верује како му срце хоће!“ Овим Константиновим речима вера многих од нас постала је вера живих и слободних људи.

Том његовом поруком изговореном за вечност и вечерашњом свечаношћу проглашавамо 2013.-у годину, годином Миланског едикта у Србији.

БЕСЕДА ЊЕГОВЕ СВЕТОСТИ ПАТРИЈАРХА СРПСКОГ Г. ИРИНЕЈА НА СВЕЧАНОСТИ ОТВАРАЊА ГОДИНЕ МИЛАНСКОГ ЕДИКТА

Ниш, 17. јануар 2013. године

ПРОШЛО ЈЕ 1700 ГОДИНА од доношења Миланског едикта, којим је Свети Цар Константин Хришћанима гарантовао право да Господа Исуса Христа слободно прослављају. Пред нама је велики догађај, али и прилика да се после много векова упитамо: шта је тај акт значио за Цркву Христову, после три века прогона хришћана у Римској империји због тога што су проповедали Блугу вест Светог Јеванђеља и сведочили Христа Васкрслога и што се нису уклапали у слику и поредак обоготворених императора.

Стога су хришћани били стављени ван закона као људи који проповедају „недозвољену веру“. Многи мученици из тог времена чијем се храбром сведочењу Истине дивимо, међу којима су и ранохришћански мученици са ових наших простора (Свети Флор и Лавр из Улпинане (данашњи Липљан)), Свети Емил и Стратоник (Београд), Свети Ерасмо Охридски, Светих 150 мученика сирмијских (Сремска Митровица), испуњавају календар Свете Цркве Христове. Заслугом Светог Цара Константина хришћани су постали слободни. Постали су део друштва са правима која су имали и људи других религија, са имовином и слободом рада и деловања. Тим едиктом је Цркви гарантована слобода, по речима царским: „да дозволимо и хришћанима и свима другима слободу избора и да следују вери коју би желели, као и било којој божанској или небеској ствари, да би могли и ми и сви који су под нашом влашћу добар и миран живот водити“.

Ова 2013. година је прилика да сагледамо колико је Хришћанство заслужно за преображај који је учинило у незнабожачком и идолопоклоничком античком свету. Зато је овај јубилеј велики дар који нам Бог дарује, дар који подразумева одговорност: да видимо колико смо Христови, колико је Бог са нама и ми са Њим. Не смемо се правдати временом и говорити како су у овом нашем времену скоро све вредности погажене. Ми смо ту да се у години овог великог Јубилеја покажемо способним превазићи сваку кризу; да смо спремни жртвовати се за истинску слободу и људско достојанство, за ону слободу и оно достојанство које нам је Христос даровао. Ово је тренутак, не само да се поносимо тиме што је Цар Константин „апостол међу царевима“ рођен у Нишу, већ да се угледамо на његов духовни преображај и сагледамо плодове које је тај преображај донео у уметности, култури, музици, науци, књижевности – једном речју, колико је допринео људском животу уопште.

Овај Равноапостолни Цар, који је владао по Божјим законима на корист и добробит заједнице, био је духовни узор потоњим владарима, а нарочито онима из нашег рода. О томе сведоче споменици средњовековне књижевности, у којима су српски владари приказани на „подобје Констинтиново“, као „Нови Константин“. Владари из Немањине лозе су често поређени са Царем Константином. Архиепископ Данило II, говорећи о победама Светог краља Милутина, сматра да је он „сличан славном Константину“, док се Свети Стефан Првовеначани, у своме Житију Светом Симеону, моли да крст буде симбол и средство благословене победе, и да помаже његовом оцу „као древноме Цару Константину“. У Краљевој задужбини, манастиру Светог Николе Дабарског, постоји монументална композиција Константинове победе над Максенцијем, коју истраживачи упоредо стављају са Краљевом победом на Велбужду. Цар Душан, такође, доносећи свој Законик, тражи историјски основ у Константиновој личности и делу. У пропратној повељи каже се: „Бог по својој милости... мене премести од краљевства на православно царство. И све ми даде у руке као и великом Константину цару...“

Настојећи да буду „Констинтиновог рода“, наши свети преци, „честити и Богу приступачни“, остварили су и оставили нам велика дела на пољу науке, политике, културе, цивилизације... Зато је Србија била, али и данас јесте, органски део Европског континента, оне Европе која се поноси хришћанским наслеђем, слободом и високим културним достигнућима.

Ово славље вечерас у Нишу, и сва друга која ће бити у овом граду, али и у Београду и другим местима у току године, помоћиће нам да се речи Миланског едикта и данас, након 1700 година, чују и зазвуче савремено; јер су, нажалост, савремени и прогони и страдања широм света, у нашем суседству, па и код нас, а нарочито на Косову и Метохији.

Милански едикт је општељудска и општецивилизацијска тековина актуелна у сваком времену, па и у овом нашем. Колико ћемо ми принети плодова и оставити својим потомцима зависи од нас – колико смо спремни да, попут Светог Константина Великог и његове мајке Свете Царице Јелене, лично доживимо непоновљиву и јединствену личност Господа Исуса Христа, да се у Њему огледамо, и да као плод тог чудесног и тајанственог сусрета остваримо апостолску мисију Цркве у свету. Зато је свечано обележавање овог Јубилеја подстрек да још истрајније сведочимо Господа Христа *да би и дрући, видевши наша добра дела, њрославили Оца нашега Који је на небесима*.

Свети Цар Константин је својим едиктом омогућио слободно исповедање Хришћанства у мору паганског света. Протекло време од 1700 година је гаранција да нико данас не треба да се плаши наше Свете Цркве, јер је она управо надахнута едиктом, истрајна у неутрожавању било чије слободе вере и савести. Таквим односом према другима на најбољи начин сведочимо снагу и љубав којом нас Христос и Свети Цар Константин уче и данас.

Овом вечерашњом свечаношћу проглашавамо 2013. годину, годином Миланског едикта.

РЕЧ УРЕДНИКА

Ивана ПОПОВИЋ
Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ

МИЛАНСКИ ЕДИКТ је конвенционални назив за одлуку коју су у виду циркуларног писма цареви Константин и Лициније упутили северноафричким епископима приликом њиховог сусрета у Милану, фебруара 313. године. У том тексту се налаже да се омогући слобода вероисповести припадницима свих религија, па, сходно томе, и хришћанима. На тај начин су дефинитивно обустављени прогони хришћана, који су обележили почетак IV века, поготово године 303. и 304, када је, за време владавине цара Диоклецијана, мученички страдао велики број следбеника Христовог учења. Најжешћи прогони збили су се у Сирмијуму, данашњој Сремској Митровици, где је, између осталих, погубљен и епископ Иринеј, коме је, касније, подигнута базилика, археолошки истражена 1976. године. Тло данашње Србије обилује и другим споменицима из овог периода, као што су утврђена палата цара Галерија у Гамзиграду или она, слична њој, његовог нећака цара Максимиана Даје, у Шаркамену код Неготина. Ова два цара била су рођена недалеко од места на којима су подигли палате, с намером да се у њих повуку после силаска са власти. Недалеко од ових здања налазио се римски град *Naissus*, данашњи Ниш, место у којем се родио Константин Велики и које је, по доласку на власт, више пута посећивао. Улога балканских провинција, односно терена на коме се данас простире Србија, у периоду Касне антике била је од изузетног значаја за историју Римског царства. Сведочанство о томе пружају и археолошко-нумизматички налази са овог тла. Народни музеј у Београду чува највећи број тих изузетних предмета који улазе у репертоар светске културне баштине и без којих није могуће разумети дух епохе, односно вишеслојност социјалних и културних промена које су на крају IV века довеле до успостављања хришћанства као званичне религије у Римском царству. Неке од тих драгоцености Народни музеј у Београду у својим колекцијама поседује још од краја XIX и самог почетка XX века. Наиме, у Нишу су 1900. године, на различитим местима и у различито време, откривени предмети који, с једне стране, пружају драгоцене податке о ривалству и, касније, сукобу између царева Константина и Лицинија, што је довело до интензивирања царске пропаганде, док, с друге, сведоче о узвишеној моћи коју је Константин задобио, поставши једини владар Царства. Сребрни тањира које је Лициније израдио у нишкој радионици металних предмета били су припремљени за прославу десетогодишњице његове власти, а сакривени су у Нишу када је овај цар, побеђен од Константина код

данашњих Винковаца у Хрватској (*Cibalae*), кренуо у бекство, пут Тракије. С друге стране, бронзана глава цара Константина, откривена у Нишу приликом градње моста на Нишави, припадала је статуи овог цара, можда коњаничкој, подигнутој у његовом родном граду. Константин је био први цар који је, после скоро 40 година, самостално владао Римским царством, па је с разлогом понео епитет Велики. Успоставивши стабилност у земљи и одредивши будућу политику Цркве, он је почео да наручује своје портрете на којима је, с дијадемом на глави забаченој у назад, загледан у небеске висине. То је иконографски образац по којем је у античкој уметности приказиван Александар Македонски, такође универзалан владар који је носио епитет Велики и који је Константину, као и многим царевима пре њега, послужио као узор. Једно од најрепрезентативнијих сведочанстава о Константиновим портретима овог типа налази се на Београдској камеји од вишеслојног полудрагог камена сардоникса, откривеној у селу Кусадак код Младеновца, недалеко од Београда, и поклоњеној Народном музеју у Београду 1898. године. Представе Константина као Александра Великог појављују се и на новцу, кованом у исто време, од којег се неки од примерака чувају у Народном музеју у Београду.

Ови, али и бројни други драгоцени предмети, предодредили су Народни музеј у Београду да организује изложбу „Константин Велики и Милански едикт (313). Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије“. Замишљено је да се путем археолошког и нумизматичког материјала представи период који је претходио Константиновој власти, културне и верске промене које је донела владавина овог цара, али и његово наслеђе, поготово оно у домену религије. Овај амбициозни изложбени подухват било је могуће остварити само уз сарадњу са другим музејима у Србији, али и са стручњацима из наших научних институција. Њихов допринос најочљивији је у садржају и кредибилитету уводних текстова студијског каталога који прати изложбу. Ова публикација која, поред каталога изложених предмета, садржи и 17 уводних текстова из пера наших најеминентнијих стручњака за римску археологију, нумизматику, историју и архитектуру, представља штиво које читаоцу омогућава да из више аспеката сагледа процесе који су током касноантичког периода преобликовали карактер римске власти на територији данашње Србије и који су имали дугорочне последице за будућу историју ове регије. Посебну захвалност дугујемо колегама из Археолошког института са Музејем из Софије, Бугарска, Регионалног историјског музеја, Хасково, Бугарска, Уметничко-историјског музеја у Бечу, Аустрија и Римског музеја у Аугсту, Швајцарска, који су љубазно уступили фотографије предмета из својих збирки, које значајно употпуњују слику о тлу данашње Србије као изузетно важном простору у процесу христијанизације балканских провинција и целокупног Римског царства.

ТЕТРАРХИЈА И
КОНСТАНТИНОВО ДОБА –
НОВО УСТРОЈСТВО ВЛАСТИ

ИСТОРИЈА РИМСКИХ ПРОВИНЦИЈА НА ТЛУ СРБИЈЕ У ДОБА ПРИНЦИПАТА

Снежана ФЕРЈАНЧИЋ

ТЕРИТОРИЈА ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ у доба принципата била је подељена између три провинције. Срем је био део Паноније, западна Србија улазила је у састав Далмације, док је највећи део припадао Мезији, односно Горњој Мезији (сл. 1). У време када су Римљани, после оснивања провинције Македоније (148. године пре н. е.), почели да шире свој утицај на централне и северне пределе Балканског полуострва, два најмоћнија политичка чиниоца на овим просторима били су Дарданци и Скордисци. Дарданци су после похода Гаја Скрибонија Куриона (75–72. године пре н. е.) постали римски савезници. У полунезависном положају остали су нешто мање од пола века, до 28. године пре н. е. када је завршен рат који је Марко Лициније Крас водио против Бастарна.¹ Територија Скордиска је, по свој прилици, присаједињена римској држави 11. или 10. године пре н. е, у време када је Августов пасторак Тиберије ратовао против Бреука и Амантина на доњем току Саве и Делмата у залеђу Салоне (12–9. године пре н. е.).² Крајњи резултат поменутих, и других, похода из последњих деценија I века пре н. е. било је ширење Римског царства до Дунава.

¹ Papazoglu 2007: 137 sqq.

² Papazoglu 2007: 264. О Тиберијевом походу cf. Wilkes 1969: 63 sqq.; Mócsy 1974: 34; Mirković 2006: 24.

сл. 1. Територија
данашње Србије
у доба Раног царства
(Mirković 2007: 8)

Само што је успостављена, римска власт у западним и централним областима Балканског полуострва била је угрожена избијањем делматско-панонског устанка, који су подигла незадовољна племена Бреука и Деситијата (6–9. године). Побуњеници су у првој години ударили на главна римска упоришта у Илирику, међу којима је био и Сирмијум. Град је спасао Аул Цецина Север, легат војске у Мезији. Похитавши са истока, успео је да потисне побуњеничке снаге на Фрушку гору, северно од Сирмијума.³

Прва римска провинција на простору Балканског полуострва северно од Македоније био

је Илирик, основан 11. године пре н. е. у јеку Тиберијевог рата против Панонаца и Делмата.⁴ У току делматско-панонског устанка, вероватно 8. године, пошто су Бреуци положили оружје, Илирик је подељен на Горњи Илирик и Доњи Илирик, тј. Далмацију и Панонију.⁵ Оснивање провинције Мезије, источно од Илирика, није могуће

³ Wilkes 1969: 70; Mócsy 1974: Mirković 2006: 25.

⁴ Mócsy 1974: 34; Papazoglu 2007: 263.

⁵ Alföldy 1965: 26; Mócsy 1974: 39.

прецизно датовати, јер извори пружају противречне податке. Пишући о нападу на Сирмијум, Касије Дион Цецину Севера назива „намесником суседне Мезије“.⁶ На основу тога би се могло закључити да је провинција већ постојала 6. године пре н. е. С друге стране, Апијанов податак да је Мезија у римски порески систем укључена тек за Тиберијеве владавине, указивао би да је провинција организована тек под Августовим наследником.⁷ У недостачу прецизнијих података, оснивање Мезије могуће је само оквирно датовати у време између покоривања Скордиска (11. или 10. године пре н. е.) и 15. године, када се први пут помиње у литерарним изворима.⁸ Мезијом, Ахајом и Македонијом је у првој половини I века управљао један намесник. Оне су раздвојене 45. године, када је Мезија поверена царском легату конзуларског ранга.⁹

Римске провинције на средњем и доњем току Дунава биле су изложене упадима варвара од самог оснивања. Велику опасност, пре свега по Мезију, представљали су Дачани који су користили сваку прилику да пљачкају територију Царства. Примера ради, за Августове владе упадали су током зиме, прелазећи преко залеђеног Дунава.¹⁰ Пошто је 6. године спасао Сирмијум, Цецина Север се вратио у Мезију, јер су њену територију пустошили Дачани и Сармати.¹¹ Опасност од варварских упада нагнала је Августа да предузме опсежне мере за заштиту римске територије и дунавског лимеса. Легије *IV Scythica* и *V Macedonica* премештене су из Македоније у Мезију, вероватно око 11. године пре н. е. Најпре су биле стационарне на југу провинције, у Дарданији. Локација њиховог логора није позната. У модерној историографији помишљало се на Наис или на Скупе.¹² Ово питање, међутим, мора остати отворено у недостатку доказа који би превагнули у корист једног или другог предлога или неке треће локације.

Заштита лимеса подразумевала је успостављање гарнизона дуж Дунава. Међу прва утврђења убрајају се: Сингидунум, Виминацијум, Рацијарија и Ескус. Обично се сматра да су никла после дачког похода Гнеја Корнелија Лентула (1. године пре н. е – 4. године н. е). Основни задатак њихових посада било је надгледање покрета варвара на левој обали Дунава.¹³ Легије *IV Scythica* и *V*

Macedonica су под Тиберијем из Дарданије премештене на Дунав. Локација логора прве јединице није позната, док је друга била стационарирана у Ескусу.¹⁴

Успостављање система утврђења на Дунаву и пребацивање легија из Дарданије на север дало је резултате. У изворима нема података о озбиљнијим упадима варвара на територију Горње Мезије све до бурних догађаја после Неронове смрти. Мезијске легије су, као и панонске, 69. године подржале Веспасијана и кренуле у Италију да се боре против Вителија. Дачани су искористили њихово одсуство и прелили се преко небрањеног Дунава. Заузели су зимовнике помоћних одреда и припремали су се да ударе и на легијске логоре. Зауставио их је Лициније Муцијан, намесник провинције Сирије, који је са својим трупама хитао ка Италији, подржавајући Веспасијана.¹⁵ Његова победа донела је, међутим, само кратак предах, јер су у Мезију упали Сармати. Провинцијски намесник Фонтеј Агрипа покушао је да им се супротстави, али је погинуо у боју. Сармати су потом продрли далеко на југ, пљачкајући и пустошећи све пред собом. Мир је успостављен тек 70. године, када су варвари потиснути преко Дунава. Потом су предузете мере за јачање лимеса и спречавање варварских упада.¹⁶

Мир на средњем и доњем току Дунава потрајао је једва нешто више од деценије. Веспасијанов син Домицијан морао је поново да се бори против Дачана. Њихова моћ је порасла пошто су

⁶ Dio IV 29, 3.

⁷ App. III. 30, 86. За тумачење противречних података у поменим изворима cf. Mirković 1968: 22; Šašel Kos 2005: 514 sq.

⁸ Tac. Ann. I 80. За различите претпоставке о времену оснивања Мезије cf. Papazoglu 2007: 327 sq.

⁹ Mirković 1968: 22.

¹⁰ Dio LIV 36, 2.

¹¹ Dio LV 30, 4.

¹² Mirković 1968: 23 sq.; Dragojević-Josifovska 1982: 23 sq.

¹³ Mirković i Dušanić 1976: 28; Velkov 1980: 62.

¹⁴ Mirković 1986: 24; eadem 2007: 22 sqq.

¹⁵ Tac. Hist. III 46.

¹⁶ Mócsy 1974: 42, 80 sq.

уједињени под влашћу краља Диурпанеја и његовог наследника Децебала. Дачани су у лето 85. године упали у Мезију, прешавши Дунав источно од Нова. Нанели су тежак пораз провинцијском намеснику Опију Сабину, уништивши читаву једну легију. Потом су опљачкали бројна утврђења и насеља и опсели легијске логоре Ескус и Нове. Ови догађаји нагнали су Домицијана да предузме енергичне мере за борбу против варвара и заштиту лимеса. Оне су подразумевале јачање гарнизона довођењем нових јединица – легија и помоћних одреда – из других крајева царства. Међу њима је била и легија *IV Flavia* која је 86. године прекомандована из Далмације. Исте године, Мезија је подељена на Горњу Мезију, која је обухватала добар део данашње Србије, и Доњу Мезију, јужно од доњег тока Дунава. Борбе против Дачана потрајале су неколико година, све до 89. године, када је са Децебалом склопљен мир, јер је Панонији запретила опасност од Јазига. Домицијан је у том раздобљу, као врховни заповедник римске војске, два пута боравио у Горњој Мезији. Претпоставља се да је његова база била у Наису или Скупима.¹⁷

Владавина Флавијеваца била је значајна за урбанизацију римских провинција на тлу Србије. Оснивање првих римских градова пада у време Веспасијана и његових синова. Сирмијум, средиште пегрегрине заједнице Сирмијенза и Амантина, стекао је статус колоније, вероватно под Домицијаном. Насеље је служило као царева база у току рата против Јазига и Сармата (89–92. године). Налазило се релативно близу границе и подручја где су вођене борбе. Осим тога, из Сирмијума се лако могла одржавати веза са Италијом. По завршетку рата на панонској граници, Домицијан је Сирмијум уздигао на ранг колоније. Том приликом је на градској територији насељено ветеране који су учествовали у његовим ратовима на Дунаву, у Мезији и Панонији.¹⁸

Под Флавијевцима је почела и урбанизација Горње Мезије. Један од владара ове династије основао је колонију Скупи (код данашњег Скопља) на крајњем југу провинције. Назив града, посведочен на епиграфским споменицима, гласио је *colonia Flavia Felix Dardanorum*.¹⁹ У модерној историографији још увек није решено питање

оснивача Скупа. Старији истраживачи опредељивали су се за Веспасијана,²⁰ док се у новије време предност даје Домицијану.²¹ Скупи припадају реду ветеранских колонија. На градској територији су насељени ислужени војници римских легија. То доказују термини *deductus* и *deducticius*, уклесани на надгробним споменицима,²² који означавају ветеране насељене у дедукцији *iussu principis*. Епиграфски извори пружају и друге драгоцене податке о оснивању Скупа. Највећи број колониста служио је у горњомезијској легији *VII Claudia*. Дедукција је, поред њих, обухватила и ветеране других легија – *IV Macedonica*, *V Alaudae*. Распоред локалитета на којима су нађени надгробни споменици ветерана – колониста указује на претпоставку да су им додељене парцеле у радијусу од двадесетак километара око Скупа.²³

Мир који је Домицијан склопио са Децебалом 89. године није могао дуго да траје. Дачка краљевина је представљала озбиљну и константну претњу провинцијама на средњем и доњем току Дунава. Због тога је Трајан од самог почетка своје владавине планирао поход против Децебала. Најпре је требало спровести опсежне припреме за рат и одбрану границе. Оне су подразумевале обнову постојећих и изградњу нових утврђења на дунавском лимесу, међу којима су Ледерата, Пинкум, Купе, Нове, каструм код Бољетина, Дијана и Акве. Нарочита пажња посвећена је саобраћајним комуникацијама. Трајан је обновио и проширио пут дуж Дунава, чија је изградња почела још под Тиберијем. О обнови или изградњи деонице кроз Ђердап сведочи натпис познат под

¹⁷ Mócsy 1974: 82 sq.; Strobel 1989: 35 sqq. О могућим локацијама Домицијанове базе cf. Dušanić 1996: 41 sqq; Mirković 2007: 34.

¹⁸ Mirković 2006: 29 sqq.

¹⁹ *IMS* VI 15, 31, 42.

²⁰ Вулић 1909: 146; Patsch 1937: 183.

²¹ Mócsy 1974: 116; Mirković 2007: 45 sq.

²² *IMS* VI 53, 54, 56.

²³ Cf. Mócsy 1974: 115 sqq.; Dragojević-Josifovska 1982: 25 sqq.; Ферјанчић 2002: 70 sqq.

називом „Трајанова табла“ из 100. године, уклесан у живу стену на локалитету Оградаина у Доњој клисури.²⁴ Из текста сазнајемо да је пут проширен усецањем у стену. Како је његова траса делом лежала изнад воде, подупирале су га камене конзоле укљештене у литицу.²⁵ Израда конзола била је поверена каменоресцима горњомезијских легија *IV Flavia* и *VII Claudia*. Недалеко од Трајанове табле налази се натпис, такође у живој стени, који су посветили Хераклу.²⁶ Поред деонице кроз Доњу клисуру, изграђене су и деонице између Талијате и Дијерне, као и између кастела *Pontes* и Аква. Обнова постојећих и изградња нових деоница пута омогућила је брже и лакше пребацивање војске дуж Дунава и побољшала комуникацију између утврђења на лимесу. Са истим циљем је 101. године прокопан канал код Сипа. О овом подухвату, поред археолошких извора, сведочи и један епиграфски споменик. Реч је о мермерној плочи нађеној на локалитету Каранула у селу Караташ, недалеко од остатака римског утврђења. Пловидба кроз Ђердапску клисуру је до Трајанове владавине била опасна због бројних вирова, брзака и подводних стена. Цар ју је, како стоји у натпису, учинио безбедном скренувши реку.²⁷ Припреме за поход против Дачана и одбрану лимеса подразумевале су и довођење нових трупа у Горњу Мезију. Поред мезијских легија *IV Flavia*, *VII Claudia*, *I Italica* и *V Macedonica*, у походу су учествовале легије из Паноније, вексилације легија са Рајне, из Британије и источних провинција, као и бројни помоћни одреди. Из једне војничке дипломе знамо да је 100. године у Горњој Мезији била стационирана 21 кохорта.²⁸

Трајан је у првом рату против Дачана (101–102. године) однео победу над Децебалом, али није освојио његову престоницу Сармизегетузу, нити је срушио његово краљевство. И једној и другој страни је било јасно да је мир у ствари само краткотрајно примирје. Трајан је затишје између првог и другог дачког рата искористио да додатно ојача дунавски лимес и припреми нов поход. Најзначајнији грађевински подухват била је изградња моста на Дунаву, који је повезивао утврђења *Pontes* у Горњој Мезији и Дробету на дачкој страни. Основу моста, који је био дело архитекте Аполодора из Дамаска, чинило је 20 ка-

мених стубова. На њима је, судећи према излагању историчара Касија Диона, представама са Трајановог стуба у Риму и на новцу, почивала дрвена конструкција.²⁹ Мост је изграђен да би се олакшао прилаз дачкој територији. Налазио се на полазишту неколико значајних путева у унутрашњост Дакије.³⁰

Оснивањем провинције Дакије после Трајанове победе над Децебалом (106. године) почело је раздобље мира на дунавском лимесу и просперитета Горње Мезије. Оно се добрим делом хронолошки поклапа са владавином династије Антонина. На почетку овог раздобља коначно се усталила војна посада. Хадријан је 118/119. године спровео обимну реорганизацију дунавског лимеса. У Горњој Мезији су сада биле стациониране две легије – *IV Flavia* у Сингидунуму и *VII Claudia* у Виминацијуму. Прва је доведена из Далмације 86. године у оквиру Домицијанових припрема за рат против Децебала. Легија *VII Claudia* прекомандована је из исте провинције двадесетак година раније, у првој половини седме деценије I века (између 62. и 66. године). У Мезији је заменила легију *V Macedonica* која је упућена на исток, у рат против Парћана.³¹ Посаду Горње Мезије чинили су, поред две поменуте легије, и бројни помоћни одреди у кастелима дуж Дунава и у унутрашњости провинције.

Урбанизација, започета под Флавијевцима, настављена је оснивањем ветеранске колоније Рацијарије под Трајаном. Званичан назив града, забележен на епиграфским споменицима, гласио је *colonia Ulpia Traiana Ratiaria*.³² На градској територији насељени су ислужени војници горњо-

²⁴ *CIL* III 1699=8267.

²⁵ Cf. Петровић 1986: 48 sqq.

²⁶ Gabričević 1972: 411.

²⁷ Петровић 1970: 32. О каналу код Сипа cf. *ibid.*: 33 sqq.

²⁸ *CIL* XVI 46.

²⁹ Dio LXVIII 13, 1–5.

³⁰ О Трајановим дачким ратовима и Горњој Мезији cf. Strobel 1984: 56 sqq; Mirković 2007: 35 sqq.

³¹ Mirković 1986: 36; Ферјанчић 2002: 57 sq.

³² *CIL* III 14217, 14499.

мезијских легија *IV Flavia* и *VII Claudia*. Изгледа да су од самог оснивања учествовали у градском животу и управљању колонијом. Један од Трајанових колониста био је члан првог сазива већа Рацијарије (*conscriptus decurio*).³³

Карактер урбанизације донекле се променио под Трајановим наследницима. Флавијевци и Трајан основали су две ветеранске колоније на тлу Горње Мезије – Скупе и Рацијарију. Доба Антонина, после Трајана, карактерише оснивање муниципијума. Хадријан је овај статус доделио насељима која су настала крај легијских логора Сингидунума и Виминацијума. То се уклапа у његову политику урбанизације на дунавском лимесу. Он је на ранг муниципијума уздигао и насеља крај великих тврђава у Панонији – Карнунтума, Бригециона и Аквинкума. Када је реч о Виминацијуму, претпоставља се да је градска аутономија додељена заједници римских грађана (*conventus civium Romanorum*) која је код логора постојала од друге половине I века. Епиграфски извори указују да је упоредо са муниципијумом постојало и *canabae*, насеље крај легијског логора. Један натпис из Виминацијума сведочи да је обновљено под Септимијем Севером.³⁴ Међу Хадријанове муниципијуме сврстава се и Улпијана (данашњи Липљан), административно средиште значајног рудничког ревира.³⁵ Урбанизација Горње Мезије настављена је и под Марком Аурелијем. Он је статус муниципијума доделио Наису, једном од најзначајнијих урбаних центара на југу провинције.³⁶ Оснивање преосталих муниципијума – *Horreum Margi* (Ђуприја) и *Municipium Dardanorum* (Сочаница) – није могуће прецизно датовати. Прво насеље је, како се претпоставља, градску аутономију стекло под Марком Аурелијем или Септимијем Севером, а друго после владавине Марка Аурелија.³⁷

Мир који је на дунавском лимесу успостављен оснивањем провинције Дакије и урбанизација подстицали су развој привреде у Горњој Мезији. Економски просперитет почивао је, пре свега, на рудном благу. Богата налазишта племенитих метала и других руда била су концентрисана на југу и северу провинције. На југу су најзначајнији рудници били у долини Ибра, са центром у граду *Municipium Dardanorum* (*metalla Dardanica*) и око

Јањева и Новог Брда, са центром у Улпијани (*metalla Ulpiana*). У њима се вадило злато, сребро, олово и цинк. На северу Горње Мезије најзначајнији су били рудници среброносног олова, а можда и бакра и злата, на Космају и Руднику. Средиште овог великог ревира било је римско утврђење код Стојника. Археолошки и епиграфски извори указују да је експлоатација космајских рудника почела у последњим деценијама I века, док је II век доба њиховог највећег процвата. Богати рудници злата, сребра, бакра, олова и гвожђа налазили су се и у сливовима Пека и Млаве (*metalla Pincensia*), односно Тимока.

Најзначајнији рудници Горње Мезије улазили су у састав царског домена, а њихови приходи сливали су се у фиск, државну благајну под контролом цара. На границама рудничких ревира биле су размештене царинске станице које су контролисале трговину између фискалних домена и муниципалних територија. Тако је, на пример, станица *Aquae Vas* (), посведочена на једном вотивном натпису из Куршумлијске бање,³⁸ означавала прелаз с градске територије Наиса у руднички дистрикт у долини Ибра (*metalla Dardanica*). Управник царинске станице на Космају, царски роб по имену Исион, био је прилично имућан. О томе сведочи податак да је сопственим средствима финансирао изградњу Митриног храма.³⁹ Рудничким ревирима Горње Мезије управљали су прокуратори из редова царских ослобођеника или витезова (*equites Romani*).⁴⁰

Просперитету и економском напретку Горње Мезије доприносила је разграната мрежа путева. Она је подстицала развој трговине, јер је омогућавала брз и лак транспорт робе, пре свега

³³ AE 1938, 95. Cf. Mócsy 1974: 118 sq.; Ферјанчић 2002: 78 sqq.

³⁴ IMS II 55. Cf. Mirković 1971: 31 sq.; eadem 1986: 46 sqq.

³⁵ Mócsy 1970: 33.

³⁶ Petrović 1979: 50.

³⁷ Petrović 1979: 58; Mócsy 1970: 35.

³⁸ IMS IV 104.

³⁹ IMS I 105.

⁴⁰ О рудницима Горње Мезије и њиховој организацији cf. Душанић 1980: 25 sqq.

разних врста метала из рудничких дистрикта. ПUTEВИ су били значајни и у стратешком смислу, будући да су олакшавали пребацивање војних јединица или њихових одреда из једног краја провинције у други. Пут дуж Дунава, који је повезивао легијске логоре и мања утврђења на лимесу, убраја се међу саобраћајнице од виталног значаја. О изградњи и одржавању појединих деоница сведоче епиграфски извори. Део пута кроз Ђердапску клисуру изграђен је под Тиберијем. Из два натписа у живој стени код Госпођиног вира и Лепенске стене, датована у 33/34. годину, сазнајемо да је ова дужност била поверена војницима мезијских легија *IV Scythica* и *V Macedonica*.⁴¹ Пут је 46. године проширен усецањем трасе у стену и прављењем анкона, тј. конзола.⁴² Поменуто деоницу кроз Ђердап требало је редовно одржавати и често поправљати. Дешавало се да крајем зиме или почетком пролећа, кад се лед топи, ниво реке толико порасте да вода однесе конзоле. Домицијан је 92/93. године наредио да се пут поправи. У натпису уклесном у живу стену код Госпођиног вира стоји да је пропао од старости и да га је Дунав плавио.⁴³ О следећој обнови сведочи већ поменута Трајанова табла из 100. године н. е.⁴⁴

Велики значај за живот и развој Горње Мезије имао је и пут који је, долином Маргуса (Велике Мораве), преко Наиса и Сердике, водио ка Византу на обали Босфора. Реч је о древној трговачкој комуникацији која је Италију и централну Европу повезивала са Малом Азијом. Према вестима путописаца, остаци овог пута могли су се видети у XVI веку, прекривени блатом и шибљем. Једна од најбоље очуваних деоница, у дужини од око 140 корака, налазила се на излазу из Ниша. Пут је изграђен у првој половини I века, свакако пре 61. године, када су на деоници између Наиса и Сердике саграђене *tabernae* и *praetoria*.⁴⁵ На значај ове саобраћајнице указује и околност да је више пута обнављана и поправљана. О радovima на деоници Виминацијум – Наис у III веку сведоче миљокази из времена Филипа Арабљанина (244–249. године), Деција Трајана (249–251. године) и Галијена (253–268. године).⁴⁶

Неколико значајних саобраћајница Горње Мезије укрштало се у Наису. Овај град је путем који је водио на север, преко утврђења *Timacum Minus*,

био повезан са Трајановом колонијом Рацијаријом и Дунавом. У Наису се од пута ка Сердики и Византу одвајала саобраћајница која се у станици *Ad Herculem* (код Житорађе) делила на два крака: један је, преко Улпијане, водио ка Лисусу на обали Јадранског мора, а други, долином Јужне Мораве, ка Скупима и Тесалоники у провинцији Македонији.⁴⁷

Разграната мрежа путева омогућавала је и неметан развој трговине. Живе трговачке везе одржаване су са Италијом, западним и источним провинцијама. Фина грнчарија и стакло стизали су са севера Апенинског полуострва, из Галије и са Рајне. Луксузна роба, попут скупочених тканина или накита, увожена је из источних провинција. Са острва Проконеса у Пропонтиди, на пример, допреман је најфинији мермер за израду скулптура, саркофага и других споменика. Увезени производи били су превасходно намењени имућним људима – припадницима муниципалне аристократије, ветеранима и војницима.⁴⁸

Урбанизација, економски напредак и присуство војске у Горњој Мезији допринели су приливу римских грађана из свих крајева царства. У горњомезијским легијама *IV Flavia* и *VII Claudia* служили су војници из суседних (Панонија, Дација, Тракија, Македонија, Далмација) и малоазијских провинција (Галатија, Киликија, Азија, Битинија и Понт).⁴⁹ Могућност бављења трговином привлачила је пословне људе из северне Италије и источних провинција. У Сингидунуму је, на пример, сахрањен мазгар Ксенос из Кибире у Фригији.⁵⁰ Због трговине су се у поменутом

⁴¹ *ILJug* 57, 60.

⁴² *ILJug* 56.

⁴³ *ILJug* 58.

⁴⁴ *CIL* III 1699=8267.

⁴⁵ *AE* 1999, 1397.

⁴⁶ *IMS* IV 123–126.

⁴⁷ Cf. Petrović 1979: 20 sqq.

⁴⁸ Cf. Mócsy 1974: 130 sq.; Mirković 1968: 141 sqq.; *eadem* 2007: 78 sqq.

⁴⁹ Ферјанчић 2008: 63 sqq.

⁵⁰ *IMS* I 70.

граду обрели и Публије Теренције Аквилин и Третеника Сабина, брачни пар који је живео у Аквилеји (*consistentes Aquileiae*).⁵¹ Бардијевци из овог града у северној Италији пословали су у Виминацијуму преко својих ослобођеника. На то указује надгробна стела Луција Бардија Нимфодота, коју су поставили његови родитељи Бардије Делфик и Кварта.⁵²

Мир који је на средњем и доњем току Дунава владао од завршетка Трајанових дачких ратова нарушен је за владе Марка Аурелија. Он је већи део своје владавине посветио ратовима против Квада и Маркомана, германских племена која су живела северно од Паноније, и Јазига, који су живели између Паноније и Дакије. Главна база операција, где је боравио цар и где се скупљала војска, био је Сирмијум.⁵³ Иако је тежиште ратних операција било на панонском лимесу, балканским провинцијама је претила озбиљна опасност. Марко Аурелије је предузео низ мера да их заштити од напада варвара. Пошто је војска била десеткована епидемијом куге, прибегло је ванредној регрутацији робова и гладијатора. Основао је и нове помоћне одреде, тзв. *cohortes Aureliae*, које су чинили разбојници тј. латрони Далмације и Дарданије.⁵⁴ Неке од ових јединица биле су стациониране у Горњој Мезији. Кохорта *II Aurelia nova* штитила је космајске руднике, а кохорта *II Aurelia Dardanorum*, у утврђењу *Timacum Minus*, руднички комплекс у сливу Тимока. Наис је, претпоставља се, био главна одбрамбена база у северној Дарданији. Због тога је у њему била стационирана кохорта *I Aurelia Dardanorum*. Њени војници бдели су и над безбедношћу саобраћаја на путевима који су се укрштали у Наису или његовој околини.⁵⁵

Премда су борбе против Маркомана, Квада и Јазига вођене, као што је већ речено, на панонским границама и на територији варвара, Горња Мезија није била поштеђена варварских напада. Костобоци, народ непознатог порекла, који је живео северно и североисточно од Дакије, прегазили су 170. године балканске провинције и продрли све до Ахаје. На њиховом удару нашли су се и градови Горње Мезије. На то указује надгробни споменик Тимона, декуриона кохорте *II Aurelia Dardanorum*, нађен у Скупима. У тексту

стоји да су га убили Костобоци (*interfecto a Costobocos (!)*).⁵⁶ Јазиги су, изгледа, такође угрожавали Горњу Мезију. Жена по имену Серенија Кварта, сахрањена у Сингидунуму, могла је страдати у неком њиховом упаду за време владе Марка Аурелија.⁵⁷ Склапањем мира са Квадима и Маркоманима 180. године почело је ново доба просперитета провинција на средњем и доњем току Дунава, које се добрим делом поклопило са владавином династије Севера.

Криза која је Римско царство захватила у III веку, после пропасти Севера, оставила је трага и у провинцијама на тлу данашње Србије. Оне су поново биле изложене нападима варвара – Маркомана, Јазига, Сармата, Гота. Први у низу војничких царева, Максимин Трачанин (235–238. године), провео је добар део своје владавине у Сирмијуму. Одатле је предузео поход против Сармата и Карпа који су упадали на територију Доње Паноније.⁵⁸ Владавина Гордијана III (238–244. године) била је значајна за историју Горње Мезије јер су Виминацијум и Сингидунум 239. године уздигнути на ранг колонија. Том приликом је у Виминацијуму отворена и ковница новца која је радила нешто више од петнаест година; затворена је 255. године.⁵⁹

Криза која је Римско царство захватила у III веку нашла је одраза и у честим узурпацијама царске власти и грађанским ратовима. Трупe стациониране на средњем и доњем току Дунава активно су учествовале у овим догађајима. За царе су проглашавале своје заповеднике или провинцијске намеснике. Мезијска војска је у пролеће

⁵¹ *IMS* I 15.

⁵² *IMS* II 164.

⁵³ Mirković 2006: 61.

⁵⁴ *HA Marcus* 21, 6–7.

⁵⁵ Cf. Mirković i Dušanić 1976: 106 sqq; Petrović 1979: 31 sq; *idem* 1995: 44 sq.

⁵⁶ *AE* 2005, 1315.

⁵⁷ *IMS* I 52b. Cf. Mócsy 1974: 188; Mirković i Dušanić 1976: 78 ad n° 52.

⁵⁸ Mirković 2006: 62.

⁵⁹ Mirković i Dušanić 1976: 32; Mirković 1986: 48 sqq.

248. године на трон уздигла Тиберија Клаудија Марина Пакацијана. Он је био заповедник панонских или мезијских трупа у рату против Гота. Претпоставља се да је Пакацијаново седиште било у Виминацијуму, где је и проглашен за цара. Филип Арабљанин је против узурпатора и Гота, који су са савезницима Вандалима, Бастарнима и Карпима пљачкали Доњу Мезију, послао Гаја Месија Квинта Деција. Овај припадник сенаторске аристократије први је у низу римских царева са подручја данашње Србије. Антички писци бележе да је био рођен у селу Будалија у Доњој Панонији.⁶⁰ Епиграфски извори и итинерари сведоче да се оно налазило на територији Сирмијума. Поменуто је као завичај једног преторијанца⁶¹ и као станица на путу Сирмијум – Цибале.⁶² Филип Арабљанин је Децију поверио команду над трупама у Мезији и Панонији. Пакацијана су у међувремену, још 248. године, убили његови војници. С пролећа следеће, 249. године, панонска војска је за цара прогласила Деција. Његова владавина потрајала је једва две године. Док је ратовао против Филипа Арабљанина у северној Италији, Готи су поново упали у Доњу Мезију и Тракију. Деције је покушао да их заустави, али је погинуо у боју код Абрита у Доњој Мезији, јуна 251. године. У следеће две године за царе су проглашена двојица намесника балканских провинција: најпре Требонијан Гал који је 251. године управљао Доњом Мезијом, а затим, у лето 253. године, Емилије Емилијан, намесник Горње и Доње Мезије. Обојица су, претпоставља се, извесно време провела у Виминацијуму. Тамошња ковница емитовала је новац са њиховим представама.⁶³

У лето 253. године за цара је у Норик или Рецији проглашен Публије Лициније Валеријан, а убрзо је титулу августа добио и његов син Галијен. Њихова владавина није донела смиривање прилика у провинцијама на средњем и доњем току Дунава. На вести о заробљавању Валеријана у походу против Персије, за цара је 260. године проглашен Ингенуус, који је по свој прилици као намесник управљао обема Панонијама и обема Мезијама. Веровало се да ће организовати одбрану дунавског лимеса коју је Галијен потпуно заставио. Узурпаторово седиште налазило се у Сирмијуму. Галијен је убрзо против њега послао

одреде британских и рајнских легија. У Сремској Митровици је пронађен натпис који је Јупитеру посветио Виталијан, њихов заповедник, за спас Галијена и њихових војника.⁶⁴ Ингенуусове снаге поражене су код Мурсе, а он је убијен док је бежао са бојног поља. То, међутим, није био и крај побуне у Панонији и Мезији. Трупe су у Сирмијуму за цара извикале Регалијана. Он се одлучно борио против Сармата, а почео је да кује и новац који је био у оптицају у североисточној Панонији. На крају су га убили његови војници, страхујући од Галијенове одмазде. Вексилације рајнских и британских легија остале су у Сирмијуму још извесно време. Њихово присуство обесхрабривало је могуће узурпаторе царске власти.⁶⁵

Горња Мезија је, за разлику од Паноније, Дакије, Доње Мезије и Тракије, до Галијенове владавине била поштеђена озбиљнијих варварских напада. Прилике су се измениле 268. године, када су Готи ударили на Балканске провинције с југа, дошавши поморским путем кроз Босфор и Хелеспонт и преко Егејског мора. Они су продрли у Горњу Мезију и стигли све до Наиса, где их је 269. године зауставио Клаудије II. Победа над варварима донела му је титулу Готски (*Gothicus*), посведочену у епиграфским изворима.⁶⁶ Клаудије II је вероватно био рођен у Горњој Мезији, а за цара је проглашен у јесен 268. године, после Галијеновог убиства. У поход против Гота пошао је из Сирмијума. Тамо се вратио после победе и умро од куге, септембра 270. године.⁶⁷

Сенат је у Риму за цара прогласио Клаудијевог брата Квинтила. У исто време је у Сирмијуму за цара извикан Аурелијан, врховни заповедник ко-

⁶⁰ *Epit. de Caes.* 29; *Eutr.* IX 4.

⁶¹ *ILS* 2044.

⁶² *It. Ant.* 268, 1.

⁶³ Cf. Mirković 1968: 70 sq; *eadem* 2006: 62 sq; Mócsy 1974: 202 sqq; Thomasson 1984: 129, 145. За хронологију царских проглашења cf. Kienast 2004: 201 sqq.

⁶⁴ *CIL* III 3228.

⁶⁵ Cf. Mócsy 1974: 206; Mirković 2006: 63 sq.

⁶⁶ *ILS* 571.

⁶⁷ Cf. Mirković 1971: 35; *eadem* 2006: 64; Mócsy 1974: 210.

њице под Клаудијем. Он је, према извештајима античких писаца, био рођен у поменутом граду или у провинцији Приобалној Дакији.⁶⁸ Његова владавина донела је провинцијама на средњем и доњем току Дунава дуго очекивани предах од варварских напада. Аурелијан је око 271. године напустио Дакију, да би сачувао балканске провинције и Панонију. Последица овог смелог, али неопходног потеза, било је слабљење готског притиска на дунавски лимес. Они су почели да ратују против Гепида око напуштене територије. Напуштање Дакије довело је и до реорганизације провинција на средњем и доњем току Дунава. На десној обали реке основана је нова провинција Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*), чију је територију чинио североисточни угао Горње Мезије и северозападни угао Доње Мезије. Дачке легије пребачене су на десну обалу Дунава: *XIII Gemina* у Рацијарију, а *V Macedonica* у Ескус.⁶⁹

За историју римских провинција на тлу Србије значајна је и владавина Марка Аурелија Проба, кога су за цара извикале трупе у Сирији, у лето 276. године. Он је, према подацима античких писаца, био син једног баштована из Сирмијума.⁷⁰ Његова владавина значајна је за економски живот Доње Паноније и Горње Мезије. У околини Сирмијума предузете су мере за исушивање мочварног земљишта, како би се добиле обрадиве површине. На копању канала код локалитета *Fossae*, који је сувишну воду одводио у Саву, радили су војници панонских трупа. Проб је настојао да унапреди и пољопривредну производњу у свом завичају и суседној Горњој Мезији. Антички писци преносе да је наредио да се на Фрушкој гори код Сирмијума и код града *Aureus Mons* на горњомезијском лимесу засаде виногради.⁷¹ Незадовољни увођењем оштре дисциплине

и тешким радом, војници су се побунили против Проба. Он је покушао да побегне из Сирмијума, али је убијен у осматрачници званој „Гвоздена кула“.⁷² Потом је у јесен 282. године у Сирмијуму за цара проглашен Марко Аурелије Кар, Пробов префект преторијанске гарде, рођен у Нарбонској Галији. Наследила су га 283. године два сина – Марко Аурелије Нумерије Нумеријан и Марко Аурелије Карин. Њиховом владавином завршено је доба војничких царева.⁷³

Римске провинције које су обухватале територију данашње Србије основане су под Августом или почетком Тиберијеве владавине. Брзо су добиле војну посаду, састављену од легија и помоћних одреда, јер је било неопходно заштити их од варвара, пре свега Дачана. Дачани су током читавог I века предузимали пљачкашке походе на Мезију и области јужно од средњег и доњег тока Дунава. Нарочито су ојачали крајем столећа, под влашћу краља Децебала. Дачку опасност отклонио је Трајан, који је у два наврата ратовао против Децебала (101–102. године и 105–106. године). Оснивање провинције Дакије, северно од доњег тока Дунава, донело је дуго очекивани мир. Наступило је доба просперитета које су обележили процеси урбанизације и романизације, развој привреде, пре свега рударства, а затим и трговине. Економски напредак убрзан је захваљујући разгранатој мрежи путева која је покривала читаву Горњу Мезију и суседне провинције. Доба просперитета завршено је владавином династије Севера. Криза која је у III веку захватила читаво Римско царство нашла је одраза и у провинцијама на средњем и доњем току Дунава. На њиховој територији су проглашавани цареви и вођене су борбе између законитих владара и узурпатора. Границе су поново угрожавали варвари.

⁶⁸ HA *Aurel.* 3, 1; Eutr. IX 13.

⁶⁹ Cf. Mócsy 1974: 211 sq.; Mirković 1971: 35.

⁷⁰ HA *Prob.* 3, 2; *Epit. de Caes.* 37, 1.

⁷¹ *Epit. de Caes.* 37, 3; Eutr. IX 17.

⁷² Cf. Mirković 1971: 35; *eadem* 2006: 64; Mócsy 1974: 266 sq.

⁷³ За хронологију проглашења cf. Kienast 2004: 258 sqq.

ИСТОРИЈА РИМСКИХ ПРОВИНЦИЈА НА ТЛУ СРБИЈЕ У ДОБА ТЕТРАРХИЈЕ И ДРУГИХ ФЛАВИЈЕВАЦА (284–363. ГОДИНЕ)

Снежана ФЕРЈАНЧИЋ

РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ на тлу данашње Србије основане су на самом почетку принципата. Доба њиховог процвата и просперитета поклапа се највећим делом са владавином династије Антонина. После пропаст династије Севера захватила их је, као и читаво Римско царство, криза која је окончана тек крајем III века, захваљујући мерама и реформама цара Диоклецијана.

Гај Аурелије Валерије Диоклецијан рођен је у Далмацији, вероватно у близини Салоне, око 245. године. Био је човек скромног порекла: према неким изворима ослобођеник сенатора Анулина,¹ према другима син писара.² Служио је у римској војсци под Аурелијаном и Пробом. Претпоставља се да је у току војничке каријере заповедао и трупама у Мезији. Војска га је за цара извикала 20. новембра 284. године у Никомидији, у Битинији. Тада је био заповедник Нумеријанове гарде (*protectores domestici*) у рату против Персије. Територија Горње Мезије је после Диоклецијановог проглашења за цара, поново постала поприште борбе за власт супарника на трону. Антички писци бележе да се одлучујућа битка између Диоклецијанових и Каринових трупа одиграла код града Маргума, на ушћу Маргуса (да-

¹ *Epit. de Caes.* 39, 1.

² *Eutr.* IX 19, 2.

нашња Велика Морава) у Дунав, крајем лета 285. године.³

Диоклецијан је успоставио тетрархију – нови систем у којем је власт припадала четворици владара: двојици августа и двојици цезара. За савладара, са титулом августа (*Augustus*), прогласио је 286. године Марка Аурелија Валерија Максимијана. Њих двојица су 293. године именовала цезаре (*Caesares*). Диоклецијан је у Никокедији уздигао Гаја Галерија Валерија Максимијана, а Максимијан Флавија Валерија Констанција, вероватно у Медиолануму. Двојица Диоклецијанових савладара потекла су, нема сумње, из провинција на тлу данашње Србије. Максимијан је био рођен на територији Доње Паноније, у близини Сирмијума. У анонимном спису о животима и обичајима царева, насталом скраћивањем дела Аурелија Виктора, стоји да је у околини града, на месту где су његови родитељи закупуљивали земљу, саградио палату.⁴ Ова вест, међутим, није потврђена археолошким налазима. Остаци поменуте грађевине у околини Сирмијума нису до сада откривени.⁵

Диоклецијанов цезар Галерије био је из Приобалне Дакије. Место његовог рођења названо је Ромулијана, по његовој мајци Ромули. Галерије је, као и Диоклецијан, био скромног порекла. Родитељи су му били сељаци, а он сам пастир.⁶ Фрагмент архиволте са натписом *Felix | Romuliana*, нађен 1984. године у Гамзиграду, открио је да Ромулијану треба идентификовати са поменути локалитетом.⁷ Галерије је био снажно везан за завичај, па је стога на месту свог рођења саградио велику резиденцију опасану зидинама, коју модерни истраживачи пореде са Диоклецијановом палатом у Сплиту. На оближњем брду Магура подигнута су и два маузолеја са консекративним споменицима. У једном је почивала Галеријева мајка Ромула, а у другом сам цар који је умро 311. године. Систематска археолошка истраживања у Гамзиграду показала су да је изградња комплекса почела крајем III века, вероватно 298. године, после Галеријеве победе над Персијанцима. Радови су настављени 303/304. године и 306. године, када је комплекс добио коначни изглед.⁸

О пореклу Максимијановог цезара Флавија Валерија Констанција нису сачувани прецизни

подаци. Према писању Аурелија Виктора, био је, као и његови савладари, рођен у Илирику.⁹ Неки истраживачи претпоставили су да је потекао из Дарданије, можда из Наиса, иако за то нема директних потврда у античким изворима.¹⁰ Нема сумње, међутим, да је у Наису, око 272/273. године, рођен његов син и наследник Флавије Валерије Константин.¹¹

Диоклецијан је током своје владавине спровео низ реформи са циљем да ојача пољуљано Римско царство. Међу најзначајније се убраја нова административна подела на дванаест дијецеза које су се делиле на мањи или већи број провинција. Реформа је подразумевала и повећање броја провинција, као и раздвајање цивилне и војне власти. На тај начин знатно је умањена могућност побуне неког провинцијског намесника или заповедника војске. Главни извор за реорганизацију и поделу представља списак провинција из Вероне (*Laterculus Veronensis*), сачуван у једном рукопису из VII века. Овај документ настао је, према мишљењу већине модерних истраживача, између 305. и 314. године.¹²

Новом административном поделом биле су обухваћене и провинције на тлу данашње Србије (сл. 2). Доња Панонија је подељена на Валерију (*Valeria*) и Другу Панонију (*Pannonia Secunda*), са границом северно од Драве (територија Мурсе припадала је јужнијој провинцији). Данашњи Срем припао је Другој Панонији, док је Сирмијум

³ Eutr. IX 20, 2. HA *Carin.* 18, 2. Cf. Jones, Martindale and Morris 1971: 254, s. v. C. Aur. Val. Diocletianus 2; Kienast 2004: 266; Mócsy 1974: 267.

⁴ *Epit. de Caes.* 40, 10.

⁵ Mirković 2006: 66.

⁶ *Epit. de Caes.* 40, 15–16.

⁷ Срејовић 1985: 51 sqq.

⁸ Petrović 1995: 55. Cf. Срејовић 1993 a: 31 sqq; Срејовић 1993 b: 31 sqq; Срејовић 1983: 24 sqq; Срејовић 1995: 297 sqq.

⁹ Aur. Vict. *Caes.* 39, 26.

¹⁰ Mócsy 1974: 267; Петровић 1999: 38.

¹¹ *Exc. Val.* 2, 2; Steph. Byz. s. v. *Naissus*. За датум Константиновог рођења cf. Jones, Martindale and Morris 1971: 223, s. v. Fl. Val. Constantinus 4; Kienast 2004: 298.

¹² Wilkes 2005: 706 sq.

сл. 2. Територија
данашње Србије
у доба Позног царства
(Mirković 2007: 90)

постао седиште њеног намесника. Територија Горње Мезије такође је подељена. Североисточни део, који је обухватао територију Рацијарије и област око Аква (данашње Прахово) улазио је у састав Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*), основане по напуштању Дакије под Аурелијаном, око 271. године. Југоисточни део Горње Мезије, тј. територија Наиса и област Ремезијане, био је део Средоземне Дакије (*Dacia Mediterranea*), чији је главни град била Сердика. Остатак Горње Мезије подељен је између две провинције. На северу се налазила Горња Мезија или, како се још називала, Прва Мезија (*Moesia Prima*) или *Moesia*

Margensis. Обухватала је Сингидунум и Виминачијум, где је било и седиште намесника, космајске руднике и руднике у долини Пинкума, као и муниципијум *Horreum Margi* (данашња Ђуприја). Њена граница је на Дунав излазила код кастела Талијата (данашњи Доњи Милановац). Од централних и јужних области Горње Мезије основана је провинција Дарданија (*Dardania*). Обухватала је Скупе, као седиште намесника, Улпијану, *Municipium Dardanorum*, као и најзначајније рудничке дистрикте на југу. Западни део данашње Србије и даље је био у границама Далмације. Панонске провинције и Далмација су, заједно са про-